

ग्रामीण-शहरी स्थलांतरावर एक अभ्यास

आलटे आर. एन

सहयोगी प्राध्यापक आणि प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, स्वामी विवेकानंद वरिष्ठ महाविद्यालय,
मंठा, तालुका मंठा, जिल्हा जालना.

गोष्टवारा:

स्थलांतर ही एक गुंतागुंतीची आणि गतिमान प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये व्यक्ती काळ आणि अवकाशातून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जातात. मानवी स्थलांतर ही काळ आणि भूगोलानुसार लोकांची स्थलांतर करण्याची गुंतागुंतीची आणि सतत बदलणारी प्रक्रिया आहे. ही एक प्रचंड लोकसंख्या चळवळ आहे, जी अनेकदा धोकादायक परिस्थितीत निर्माण होते. लोक विविध कारणांसाठी स्थलांतर करतात, ज्यात चांगल्या कामाच्या संधी, राजकीय स्वातंत्र्याची गरज, चांगल्या राहणीमानाची परिस्थिती, खाणकाम आणि इतर संधींद्वारे लवकर श्रीमंत होण्याची इच्छा आणि सर्व धर्मांबद्दल अधिक स्वीकारार्ह संस्कृती यांचा समावेश आहे. हि एक साधी मानवी चळवळ असण्याव्यतिरिक्त, ग्रामीण ते शहरी, ग्रामीण ते ग्रामीण आणि शहरी ते शहरी स्थलांतर हे राष्ट्रातील सतत बदलणाऱ्या अवकाश-सामग्री आणि अवकाश-संबंधांच्या स्पष्टीकरणात एक प्रमुख घटक आहे. ही एक आवश्यक असणारी यंत्रणा आहे, जी लोकसंख्येच्या वितरण पद्धतीत बदल घडवून आणते आणि लोक कसे वितरित केले जातात हे समजून घेण्यासाठीची मूलभूत गरज आहे.

मुख्य शब्द: अंतर्गत स्थलांतर, वितरण पद्धती, धोकादायक

प्रस्तावना:

एखाद्या प्रदेशाच्या किंवा देशाच्या लोकसंख्येच्या आकारमानात आणि रचनेत बदल करण्यासाठी स्थलांतर हा एक महत्वाचा घटक आहे, म्हणून लोकसंख्याशास्त्रज्ञ तसेच मानवी भूगोलशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ आणि इतरांसाठी ते आवश्यक आहे. विकासाच्या काळात, अंतर्गत स्थलांतराचा अभ्यास विशेष महत्वाचा आहे. अंतर्गत स्थलांतर हे सामाजिक रचनेत होणाऱ्या बदलाच्या प्रक्रियेशी मूळतः जोडलेले आहे. या लेखाचा उद्देश ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही संशोधन क्षेत्रातील स्थलांतर पद्धतींचे परीक्षण करणे आहे. हे सामान्यतः मान्य केले जाते की अंतर्गत स्थलांतर-ज्याला राष्ट्राच्या लहान भागामधील व्यक्तींची हालचाल म्हणून परिभाषित केले जाते. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. कोणत्याही राष्ट्राचा आर्थिक विकासाशी संघर्ष हा पारंपारिक कृषी क्षेत्रापासून विस्तारणाऱ्या आधुनिक-शहरी औद्योगिक क्षेत्रात कामगार दलाच्या सतत होणाऱ्या स्थलांतरातून उद्भवतो. कामगार कमी उत्पादकता, कमी उत्पन्न असलेल्या व्यवसायांमधून आणि क्षेत्रांमधून उच्च-उत्पादकता, उच्च-उत्पादक व्यवसाय आणि क्षेत्रांमध्ये स्थलांतरित केले जातील, म्हणून ही प्रक्रिया सामाजिकदृष्ट्या फायदेशीर मानली जाते. म्हणून औद्योगिकीकरण हे अधिक वेगाने वाढण्याचा महत्वाचा अंदाज आहे. या परिस्थितीत ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर विशेष महत्त्व घेते.

ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर हे उत्पादक व्यवस्थेतील बदलांना कारणीभूत ठरते आणि त्याचा परिणामही आहे. स्थलांतराच्या परिणामांवर या विषयाचा अभ्यास करणाऱ्या सामाजिक शास्त्रज्ञांमध्ये मतभेद आहेत. एका

दृष्टिकोनातून असे म्हटले जाते की गतिशीलता हा आर्थिक विस्ताराचा एक आवश्यक घटक आहे, जो औद्योगिकीकरणाला चालना देणारा, उत्पन्न वितरण वाढवणारा आणि शेतीमध्ये तांत्रिक प्रगतीला चालना देणारा समतोल घटक आहे. काही अभ्यासकांच्या मताच्या विपरीत, असे म्हटले जाते की जेव्हा तुलनेने अधिक साधनसंपन्न, सक्षम आणि शिक्षित व्यक्ती ग्रामीण भागातून दूर जातात तेव्हा दुर्मिळ उद्योजकीय आणि सर्जनशील प्रतिभेचे नुकसान होते. त्यांच्या स्थलांतरामुळे ग्रामीण क्षेत्रातून मानवी भांडवलाचे लक्षणीय स्थलांतर होते, ज्याचा कृषी उत्पन्न आणि उत्पादकतेवर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो आणि ग्रामीण असमानता वाढू शकते.

विकसनशील राष्ट्रांमध्ये ग्रामीण भागातून शहरी भागात होणाऱ्या स्थलांतर पद्धतींवरील संशोधनातून असे दिसून आले आहे की हे स्थलांतर नमुने शहरी औद्योगिक रोजगाराच्या संधीपेक्षा अजूनही जास्त आहेत. कमी उत्पन्न असलेल्या राष्ट्रांमध्ये अनियोजित आणि अनियंत्रित ग्रामीण-शहरी स्थलांतरामुळे शहरी गरिबी आणि बेरोजगारीचे वाढलेले दर तसेच गृहनिर्माण, वाहतूक, स्वच्छता, पाणीपुरवठा आणि पर्यावरण प्रदूषण यासारख्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मर्यादित निधीमुळे, महानगरीय स्थानिक प्रशासन या समस्या हाताळू शकत नाही. ग्रामीण-शहरी गतिशीलतेची तीव्रता कमी करण्यासाठी, या राष्ट्रांमधील अनेक सरकारे ग्रामीण विकास आणि शहरी-औद्योगिक विखुरण्यासाठी एकाच वेळी धोरणे आणि कार्यक्रम राबवत आहेत. दुसऱ्याचे उद्दिष्ट शहरांमध्ये गर्दी कमी करणे आहे, तर दुसऱ्याचे उद्दिष्ट ग्रामीण भागातच सामाजिक सुविधा आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आहे. या उपक्रमांना फारसे यश मिळालेले नाही. कार्यक्रमांची प्रभावीता सुधारण्यासाठी अंतर्गत स्थलांतर प्रक्रियेची गतिशीलता समजून घेणे आवश्यक आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, ग्रामीण-शहरी स्थलांतराची प्रक्रिया समजून घेणे म्हणजेच कोण स्थलांतर करते, ते का स्थलांतर करतात आणि ते काय करतात हे जाणून घेणे अत्यंत महत्वाचे बनते.

स्थलांतरित होण्याची कारणे:

स्थलांतर विविध कारणांमुळे होऊ शकते. २०११ च्या जनगणनेतून पहिल्यांदाच स्थलांतराच्या कारणांचा डेटा मिळवण्यात आला. २०११ मध्ये स्थलांतराच्या कारणांची माहिती प्रकार आणि स्थलांतराच्या प्रवाहानुसार विभागण्यात आला. ही कारणे पाच श्रेणींमध्ये विभागली गेली. काम, शिक्षण, कुटुंबाच्या जवळ जाण्यासाठी स्थलांतर, विवाह आणि इतर कारणे. व्यवसाय आणि नैसर्गिक आपत्ती श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केल्यामुळे जनगणनेची व्याप्ती आणखी वाढली. वर्ष २०११ मध्ये मोठ्या प्रमाणात कुटुंब स्थलांतरित झाली आहेत. नैसर्गिक आपत्तींमुळे जनगणना अद्यतनित करण्यात आली, नोकरीच्या निमित्ताने नवीन कामे स्वीकारण्यात आले आणि त्यासोबत कुटुंब देखील स्थलांतरित झाले.

- **शहरीकरण:** शहरीकरण हे अंतर्गत स्थलांतराचे एक प्रमुख कारण आहे. शहरीकरणाचे दर ग्रामीण-शहरी वेतनातील तफावतीवर परिणाम करतात. शहरी भागात कामगारांच्या मागणीतील वाढ आणि शहरी भागातील वेतन आकर्षित करू शकते ज्यामुळे स्थलांतर वाढवू शकते. चांगल्या नोकरीच्या सुविधा, चांगला पगार आणि अधिक उत्पन्न, वैद्यकीय आणि शैक्षणिक सुविधा हे घटक ग्रामीण लोकांना शहरांकडे स्थलांतरित करण्यास आकर्षित करत आहेत. नोकरीच्या सुविधांचा अभाव, कमी पगार, कमी उत्पन्न, दुष्काळ, कमी वैद्यकीय आणि शिक्षण ह्या ग्रामीण भागातील घटक लोकांना शहरांकडे स्थलांतरित होण्यास भाग पाडतात.
- **विवाह:** विवाह हे स्थलांतराचा एक अतिशय महत्वाचा सामाजिक घटक आहे. प्रत्येक मुलीला तिच्या सासरच्या राहत्या घरी स्थलांतर करावे लागते. अशा प्रकारे, भारतातील संपूर्ण महिला लोकसंख्येला कमी किंवा लांब अंतरावरून स्थलांतर करावे लागते. २०११ मध्ये लग्नानंतर सुमारे ४९.३५ टक्के लोकांनी त्यांचे निवासस्थान स्थलांतरित केले.
- **रोजगार:** उद्योग, व्यापार, वाहतूक आणि सेवांमध्ये रोजगाराच्या शोधात लोक ग्रामीण भागातून शहरी भागात मोठ्या संख्येने स्थलांतर करतात. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या सर्व लोकांना रोजगार मिळत नाही. गावातील लघु उद्योग आणि कुटीर उद्योग देखील संपूर्ण ग्रामीण समुदायाला रोजगार देण्यात अपयशी ठरत आहेत. २०११ मध्ये सुमारे १०.२२ टक्के ग्रामीण भागातील लोकांनी रोजगारासाठी स्थलांतर केले आहे.
- **शिक्षण:** ग्रामीण भागात शैक्षणिक सुविधांच्या अभावामुळे लोक उच्च शिक्षणासाठी शहरी भागात स्थलांतर करतात. त्यापैकी बरेच जण शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर उपजीविकेसाठी शहरात स्थायिक होतात. २०११ च्या जनगणनेनुसार, सुमारे १.७७ टक्के लोक शिक्षणासाठी स्थलांतरित झाले.
- **सुरक्षेचा अभाव:** राजकीय अशांतता आणि आंतरजातीय संघर्षांमुळे लोकांना त्यांच्या घरांपासून दूर जावे लागते. गेल्या काही काळात जम्मू-काश्मीर आणि आसाममधील परिस्थिती बिकट असल्याने मोठ्या संख्येने लोक स्थलांतरित झाले आहेत. मनोरंजन, आरोग्य सुविधा इत्यादी चांगल्या संधींच्या शोधात लोक अल्पकालीन आधारावर स्थलांतर करतात.

- **परिस्थिती (धक्का) आणि ओढ:** परिस्थिती (धक्का) आणि ओढ हे स्थलांतरासाठी जबाबदार आहेत. परिस्थिती (धक्का) आणि ओढ हे घटक आहेत. परिस्थिती (धक्का) घटक म्हणजे गरिबी, कामाच्या संधींचा अभाव, बेरोजगारी आणि अविकसितता, खराब आर्थिक स्थिती, संधींचा अभाव, नैसर्गिक संसाधनांचा आणि नैसर्गिक आपत्तींचा त्रास, लागवडीखालील जमिनीची कमतरता, असमान जमीन वाटप, कमी कृषी उत्पादकता इत्यादी. धक्का घटक स्थलांतरितांना रोजगार आणि उच्च शिक्षणाच्या संधी, उच्च वेतन सुविधा, चांगली काम करण्याची परिस्थिती यासारख्या क्षेत्राकडे आकर्षित करतात. लाखो लोक त्यांच्या दूरच्या गावांमधून कोलकाता, मुंबई किंवा दिल्ली या मोठ्या शहरांमध्ये स्थलांतरित होतात. झोपडपट्ट्या, सुरक्षित पाण्याचा अभाव, स्वच्छतेचा अभाव, गुन्हेगारीमध्ये वाढ, महिलांसाठी असुरक्षितता, लैंगिक अत्याचार आणि वारंवार साथीच्या रोगांना तोंड देणे आणि एड्स यासारख्या भयावह राहणीमान परिस्थिती या लोकसंख्या बदलाचे तात्काळ परिणाम आहेत.

निष्कर्ष:

स्थलांतर म्हणजे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी लोकांचे स्थलांतर, रोजगार, चांगल्या शैक्षणिक आणि आरोग्य सुविधा इत्यादींच्या शोधात लोक स्थलांतर करतात. भारतात रोजगाराच्या उद्देशाने पुरुषांचे स्थलांतर सर्वाधिक आहे. लग्नानंतर किंवा कुटुंब हस्तांतरणानंतर अशा अनेक कारणांमुळे महिला सहसा पुरुषांच्या साथीने स्थलांतर करतात. कमी जमीन मालकी, कमी उत्पन्न, कमी राहणीमान, कमी कृषी उत्पादकता यामुळे शहरी भागात स्थलांतरित होण्याचे प्रमाण जास्त असल्याने अधिक लोक शहरी भागात स्थलांतर करतात जिथे अर्थव्यवस्थेचे विविधीकरण आणि शहरीकरणामुळे भरपूर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. परंतु शहरांमध्ये गर्दीमुळे जमीन, पाणी आणि वायू प्रदूषण, संसाधनांचा अतिवापर यासारख्या अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतात. म्हणून, ग्रामीण भागातून शहरी स्थलांतर कमी करण्यासाठी आणि शहरांमध्ये स्थलांतर रोखण्यासाठी ग्रामीण भागात रोजगाराच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे. ग्रामीण लोकसंख्येचा मोठा भाग शेती नसलेल्या व्यवसायांद्वारे चांगले जीवन जगू शकेल. रस्ते, वीज, सुरक्षित पिण्याचे पाणी, आरोग्य सुविधा (आरोग्य केंद्रे), व्यवसाय आणि सेवा क्षेत्रातील नोकरीच्या संधी यासारख्या सर्व मूलभूत सुविधा सरकारने ग्रामीण भागात विकसित केल्या पाहिजेत.

संदर्भ:

१. अर्जुन बाला (२०१७), मायग्रेशन इन इंडिया, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अँडव्हान्स्ड एज्युकेशनल रिसर्च, अंक-२, खंड-४, पृष्ठ ५४-५६.
२. श्रीनिवास आर. (२०११), लेबर मायग्रेशन इन इंडिया, रसेंट ट्रेड, दी इंडियन जर्नल ऑफ लेबर इकोनोमी, अंक-५४, खंड-३, पृष्ठ. ४११-४४१
३. धर्मेन्द्र प्रताप सिंग (२०२२). माइग्रेशन इन इंडिया: ट्रेड एंड करक्टरस्टिक्स, डेमोग्राफी इंडिया, अंक-५१, खंड-१, पृष्ठ १६०-१७५.
४. भगत आर. बी. (२०१०). इन्टरनल मायग्रेशन इन इंडिया: आर दी अंडरप्रीव्हिलेज्ड मायग्रेटिंग मोर?. एशिया पापुलेशन जर्नल. अंक-२५, खंड-१, पृष्ठ-२७-४५